

УДК 94(477)(092)(045)
DOI 10.31651/2413-8142-2019-21-21-33

В. В. Масненко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

НЕСТОР МАХНО Й УКРАЇНА: ДО ПРОБЛЕМИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ «СЕЛЯНСЬКОГО БАТЬКА»*

У статті розглянуто самоідентифікацію Нестора Івановича Махна (Михненка) і місце в ній України. Вивчено погляди Н. Махна на формування патріотизму. Доведено, що селянське походження було визначальним у формуванні його основних ідейних цінностей.

Ключові слова: Нестор Махно, Україна, ідентифікація, маркери ідентичності, «селянський батько», українське селянство.

Постановка проблеми. Звернутися до дослідження постаті Нестора Махна, зокрема його ідентичності, спонукає не тільки суто наукова зацікавленість, а й необхідність деконструкції російських ідеологічних міфів, які побудовані на свідомому маніпулюванні історичними фактами. В умовах інформаційної війни, яку веде путінська Росія проти України, прокремлівські пропагандисти не оминули постаті «селянського батька», намагаючись максимально відокремити його від української історії. Так, сумновідомий Олесь Бузина писав, що «ані Центральної Рада, ані Українська держава гетьмана Скоропадського, ані УНР Петлюри не мала більш принципового ворога, ніж батько Махно. З червоними він міг то дружити, то ворогувати, залежно від обставин. Але з будь-якою формою української державності був на ножах» [1]. Крім того, стверджувалося, що «селянського батька» вкрай обурювала «тотальна українізація». Тим більше, що розмовляв він переважно по-російськи, а «рідної» української мови, як зізнавався в спогадах, майже не знав [2]. Зрештою, буцім то, ні сам Махно, ні його соратники українцями себе не вважали. Навпаки, були найлютішими ворогами Симона Петлюри.

Водночас на російському пропагандистському інтернет-ресурсі «Фонд стратегической культуры» стверджується, що в сучасній Україні штучно насаджується культ Н. Махна, якого «включили в пантеон борців за незалежність України від «москалів»... «а анархісти, які входили до махновських загонів, були оголошені предтечами тих, хто здійснив «революцію гідності» [3]. Зростання кількості подібних публікацій і їхня скерованість на спотворення української минувшини спонукає все ж до детального розгляду ідентичності «селянського батька».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання місця махновського руху в Українській революції та політичного і національного обличчя його провідника цікавило ще безпосередніх учасників революційних подій. Так, В. Винниченкові бракувало документальної інформації щодо оцінки постаті Н. Махна. Тому він так і не визначився з дилемою:

«селянський батько» – «ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорожського», чи «просто бандит, безпринципний, антиукраїнець» [4, 432] (далі у тексті, як приклад перехресного оцінювання, наведені думки Н. Махна про В. Винниченка).

Натомість В. Липинський однозначно стверджував, що «отаман Махно, це найбільший, найконсеквентніший і може політично найчесніший республіканець на всій Україні». Консервативний мислитель не сумнівався в належності його до української традиції, але саме до її руйнівної антидержавницької складової, адже «льогічною, неминучою консеквенцією нормального розвитку кожної дійсно народною, дійсно демократичної республіки єсть анархія» [5, 44].

Цікаво, що окремі більшовицькі автори 1920-х рр. намагались приписати Махнові схильність до українського націоналізму. Зокрема, М. Кубанін вказував на загальну еволюцію махновського руху, яка, на його думку, полягала в ухилі від інтернаціоналізму до націоналізму («шовінізму» в більшовицькій інтерпретації). Так, на думку цього автора, у 1920 р. «тонка анархістка позолота стирається. Махновський штаб, на чолі зі своїм керівником, повертається обличчям до української інтелігенції». Махно сприяє петлюрівським загонам, уклавши угоду про спільні дії проти советської влади. Пропагується «звільнення рідної України від російського гноблення». Остаточним актом націоналізації махновського руху стала підготовка універсалу про звільнення «неньки України», який Махно буцімто не встиг підписати перед втечею до Румунії [6, 165-166]. Проте сам Нестор Іванович ці закиди спростовував [7, 174-175], вочевидь подслуговуючись політичними мотивами, аби тримати певну дистанцію від інших українських військово-політичних сил, у такий спосіб намагаючись зберегти власну суб'єктність.

В українській діаспорній історіографії повосенного часу спостерігалось дві тенденції щодо окреслення національного спрямування махновського руху та самоідентифікації його очільника. Перша – некритично глоріфікована репрезентована Василем Дубровським, який у статті «Український національний герой» намагався переконати читачів: «Батько Нестор Махно – здібний лідер запорізької фракції національно-визвольного руху – вів безперервну боротьбу проти ворогів нашого народу, не корячись обставинам, не зраджуючи своїх людей і не жаліючи власних сил і життя» [8].

Натомість Любомир Винар доволі критично оцінював контакти Махна з командуванням Дієвої армії УНР і з головним отаманом С. Петлюрою [9, 16]. Михайло Палій також вважав, що Махно «відчував на собі величезний вплив з боку більшовицької пропаганди», що він зрусифікувався, забув про національне питання і взагалі селяни Півдня України були «політично і національно незрілими», тому що не боролися за Центральну Раду і Директорію [10, 56, 73]. Проте, на думку цього дослідника, все ж відбувалася певна еволюція махновського руху до більш свідомої національної позиції [10, 78-80].

Найповніше на сьогодні дослідження щодо визначення національної ідентичності Нестора Махна належить відомому історичному Френку Сисину. Ця по

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

суті класична стаття з вказаної теми написана ще у 70-ті роки ХХ ст. і уміщена у збірнику «Україна. 1917-1921. Дослідження революції» [11]. Історик розглядає ставлення «селянського батька» до українського питання під кутом зору позиції селянства щодо національного пробудження під час революції та після її завершення. Серед основних чинників, які визначали ідентичність Махна, Ф. Сисин виокремив його селянське походження, відданість анархізму, помітний вплив русифікації. Отже, на початку революції це був «анархо-комуністичний селянин, який вже не володів своєю рідною мовою, підозріло ставився до «українізму» взагалі та різко протиставляв себе українським політичним утворенням». Однак навіть на цьому етапі помилково вважати махновський рух «антиукраїнським», адже повстанці сприйняли існування української нації і послуговувалися поняттями «Україна» і «українці». Під впливом зростання національної свідомості селянства, ствердження суб'єктності України, накопичення негативу від національної політики більшовиків та денікінців і, зрештою, під впливом дружини Галини Кузьменко поступово збільшується інтерес Нестора Махна до національного питання. Українські постреволуційні реалії, зокрема політика «українізації», на переконання Ф. Сисина, визначали напрям еволюції світогляду Махна – «хоча він ніколи не став націоналістом, він певною мірою став українським анархістом». Таким чином, стверджується, що посилення українських симпатій «селянського батька» зумовлені не стільки його активною самоідентифікацією, а радше сприйняттям нових українських національних реалій.

Емігрантський дослідник, симпатик анархізму О. Скрида вважав, що з боку Н. Махна «мала місце серйозна недооцінка українського національного чинника, що він, втім, сам пізніше визнав в еміграції. Незнання української мови і культури, хоча Південь України, досить русифікований, був більш сприйнятливий до загальних проблем Росії. Він зробив, наприклад, помилку, розпочату за своєю ініціативою в боротьбі проти українських націоналістів, чітко не відмежувавшись від московського імперіалізму. Певний договір з петлюрівцями міг би дозволити махновцям присвятити себе повністю боротьбі проти білих і червоних загарбників» [12, 246].

У незалежній Україні з очевидністю постало питання про визначення місця Нестора Махна в історії Української революції. Водночас спостерігалася відмова від використання советської ідеологічної конструкції про «контрреволюційний» та «куркульсько-бандитський» характер селянського повстанського руху, зокрема й махновського. У доволі широкому спектрі оціночних суджень щодо постаті «селянського батька» присутні й діаметрально протилежні позиції. Так, не бракує критичного ставлення, спрямованого на запобігання ідеалізації його постаті, перетворення у «національного героя». Зокрема, Олександр Тимошук переконаний, що «політична орієнтація Махна на більшовиків зробила його, етнічного українця, запеклим ворогом української державності. Поняття «Українська незалежна держава» для нього не існувало» [13, 149]. Більше того, цей автор вважає ідеї та справи анархо-комунізму злочинними, «кривавою плямою» в історії української держави, що заслуговують лише осуду [13, 159].

З іншого боку, Володимир Чоп обстоює концепцію, що махновську ідеологію, незважаючи на широке використання російської мови і гасла інтернаціоналізму, ніяким чином не можна вважати антиукраїнською, оскільки вона наблизилася до вироблення власного варіанту української ідеї. На його переконання, проанархістський український національний рух був лише конкурентом державницькому рухові в боротьбі за симпатії українських мас задля їхнього соціального і національного визволення [14; 15; 16].

У сучасній російській історіографії спостерігається тенденція до розгляду махновського руху як невід'ємної частини загальноросійської селянської революції і, відповідно, вилучення його з українського контексту [17, 5, 7-8, 27 та ін.]. Також стверджується, що Н. Махно не сприймав «петлюрівську ідеологію» і не підтримував ідею незалежної української держави, оскільки заперечував будь-яку державність. Деякі російські історики пішли ще далі. Так, зокрема В. Кондрашин взагалі дивним чином «пересилив» махновський повстанський рух з України у цілком міфічну «Новоросію» (Детальніше дивися: Глава 7. «Новороссия в годы Великой русской революции и Гражданской войны») [18, 488-510].

Мета статті. Для того аби деконструвати міфологеми та фіктивні історіографічні конструкції, пропонуємо, спираючись на міждисциплінарний підхід, розглянути самоідентифікацію Нестора Івановича Махна (Михненка) і місце в ній України, як певної реальності чи уявної інтелектуальної конструкції. Його самовизначення не можна уявити ізольовано без розгляду історичного контексту, який зумовлений переважно селянським характером махновського руху, специфікою етнокультурної ситуації та особливостями поширення анархістської ідеології в степовій частині України.

Виклад основного матеріалу. Селянська армія отамана Н. Махна, що діяла під анархістськими гаслами невизнання жодної влади, була найпотужнішим повстанським формуванням доби Української революції 1917-1921 рр. На піку своєї активності, у жовтні-листопаді 1919 р. Революційна повстанська армія України (махновці)^{*}, за даними В. Білаша, нараховувала щонайменше 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1000 кулеметів на тачанках, 20 гармат [19, 341]. В. Верстюк вважає, що реальна кількість бійців махновської армії не піддається точному визначенню. Різні джерела і автори визначають її чисельність від 20 до 100 тис. бійців [20, 186]. Етнічний склад повстанської армії був майже гомогенний. Вона на 90% складалася з українців і на 6-7% з росіян. Інші були представлені масою національних меншин, аж до євреїв і китайців включно [21, 193]. З перебігом революційних подій простежувалася поступова націоналізація селян-повстанців, оскільки селянський рух, що відстоював власні інтереси, був сприятливим соціальним середовищем для сприйняття ідей політичної самодостатності та опору чужинцям. Ці процеси зауважили навіть більшовицькі спостерігачі. Як свідчить довідка начальника оперативного управління Південного фронту Піотровського «Організації Армії Махна за період з березня до жовтня місяця 1920 р.». у лавах повстанців – «більшість українські селяни із заможних, сильно розвинений націоналізм» [22, 490].

* Далі у тексті – скорочено : РПАУ (м).

Територіальною базою махновського повстанського руху було Нижнє Степове Лівобережжя: частина Катеринославської і Таврійської губерній, особливо – Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти й частина Донбасу. Центр «махновського» регіону – село Гуляй-Поле, розташоване на перетині своєрідного географічного «трикутника» між містами Катеринославом (Дніпром), Юзівкою (Донецьком) і Мелітополем. Більшість безпосередніх спостерігачів і пізніших дослідників звертають увагу на особливу прив'язаність «селянського батька» до своєї малої батьківщини. Так, В. Антнов-Овсієнко зауважив, що силу Махна становила його глибока «вкоріненість» («почвеність») в район бойових дій [23, 96]. Ісаак Мазепа вбачав у локалізації повстанства значно глибший, історичний сенс: «Сам факт зосередження такого своєрідного руху, як махновщина, саме в районі колишнього Запорожжя, очевидно, не був випадковим. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у махновському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців» [24, 501]. Питання щодо рівня свідомості Махна будемо розглядати далі, а наявність історичної тяглості визвольної боротьби варто врахувати. Вочевидь, що саме цей «місцевий» патріотизм, який ґрунтувався не тільки на селянській, але й на козацькій традиції, був базовою, первинною позицією для становлення самоідентифікації селянського лідера.

Отже, Нестор Махно став визнаним вождем цієї «степової вольниці». Більше того, він по суті спромігся посісти особливу роль «батька над батьками». Цікаво зауважити, що сам Нестор Іванович доволі стримано ставився до свого найменування «батьком». У «Записках» він зазначив, що вперше це почесне прозвище отримав після бою біля с. Дібрівки 1 жовтня 1918 р.: «З цього часу... слова: «Батько Махно» передавалися в усі боки з уст в уста самими селянами. Звідси селяни, селянки, їхні діти слово «батько» передавали з несподіваним для мене самого повагою і любов'ю в усі села і хутори України. Воно ж підхоплювалося й усіма загонами. З цього часу і довелося підписуватися на всіх відозвах і офіційних паперах замість Махно – батько Махно. – А чи добре це? – задавав я іноді собі це питання. Але відповіді на нього не знаходив. Мої друзі вмовляли мене, що так звикли називати мене в народі. Це заспокоювало мене» [25, 40]. Окреслена модель апеляції до народної opinio була характерна для самоперезентації Н. Махна, як і для більшості отаманів, очільників повстанських загонів. У культурології вважається, що позиціонування себе як народного вождя є типовою рисою «героїв-бунтівників», до яких і належав Махно.

Отже, розглянемо яке місце посідала Україна в житті й відповідно самоідентифікації Нестора Івановича Махна.

Передовсім звернемо увагу на те, що із 45 років свого життя Нестор Іванович прожив на території України трохи більше половини – лише 25 років, а майже 20 років провів за її межами (майже 6 років – перебування у Бутирській в'язниці; 13 років – в еміграції, кілька місяців – в революційній Росії). 1910 р. він був засуджений до страти, вирок замінений на каторгу, яку відбував у 1911-1917 рр. в Бутирській каторжній в'язниці (м. Москва). Після звільнення у

1917 р. березень місяць лишався на території Росії. Так само кілька місяців 1918 р. перебував у Росії. 28 серпня 1921 р. емігрує з території України, спочатку до Румунії, далі – до Польщі (перебував у таборі для інтернованих в м. Стшалково, у в'язниці в Мокотові, на поселені в Торуні), Данцигу (знову ув'язнення), до Німеччини, і зрештою до Франції. Як видно, більша частина дорослого (і, відповідно, свідомого) життя нашого героя пройшла за межами України, отже й визначатися у своєму ставленні до Батьківщини він мав можливість здебільшого, так би мовити, дистанційно. Хоча, можливо, така віддаленість певною мірою загострила потребу в особистому самовизначенні.

Зокрема, під час відбування увезення у Бутирській каторжній в'язниці, Махно згадував, що 1916 р. «ми українці (тут – політичні в'язні з України – В.М.), почали мріяти про повернення в нашу країну (*sic*) у найближчому майбутньому» [26, 61]. Отже, Україна сприймалася як своя власна країна, на відміну від решти територій імперії, які, вочевидь, вважалися «чужими» (принаймні, «іншими», «не нашими»).

Цікаво, що в умовах тюремного ув'язнення Махно розмірковував над джерелами своїх почуттів, своєї прив'язаності до Батьківщини, і зафіксував у спогадах таку модель самоаналізу: «Я не можу пояснити, звідки у мене йдуть симпатії до України; звичайно я багато читав про її історію, зокрема книги Ключевського і Кареева (мабуть, не найкраща лектура з історії України, навіть у десятих роках ХХ ст. – В.М.). Мати часто мені розповідала про життя запорозьких козаків, про їхні колишні вільні громади. Я читав колись повість Гоголя «Тарас Бульба» и захоплювався звичаями та традиціями людей того часу, але ніколи не передбачав, що настане день, коли я відчую себе їхнім нащадком, і вони стануть для мене джерелом натхнення для відродження цієї вільної країни» [26, 61]. Як видно, домінуючим чинником формування власного патріотизму Махно вважав саме історичну пам'ять. Вона мала доволі своєрідний характер, оскільки химерним чином поєднувала спогади рідних про минувшину з літературними образами. Як наслідок у селянського революціонера зародилося емоційне відчуття спорідненості з Україною, особливо із українським степом, у якому саме й локалізувалося запорозьке козацтво. Характерно, що панівним було уявлення про Україну як історично вільну країну (країну вільних людей-трударів), яку треба відродити, звільнивши від гнобителів.

Ставлення до України досить виразно виявилось також під час перебування Н. Махна у вже революційній Москві (квітень-червень 1918 р.) і контактах з більшовицькими очільниками Я. Свердловим і В. Леніном. Характерно, що останні у спілкуванні з майбутнім селянським лідером постійно вживали типові імперські поняття як «юг России, русские крестьяне, крестьяне с юга России», «южное крестьянство, зараженное крайним украинским шовинизмом» тощо. Водночас Н. Махно ж послідовно використовував означення «Україна», «революційні трударі українського села», «трудова українське село», «революційне українське село». Гостро відчувши цю ментальну різницю, Махно вказав на неї своїм співрозмовникам: «Ви комуністи-більшовики, намагаєтесь уникати слова Україна та називаєте її «югом России» [27, 132]. Закінчилась

розмова пропозицією повернутися в Україну, подолавши встановлений кордон. В. Ленін зазначив: «Він (тов. Карпенко) Вам вкаже і надійний маршрут через кордон. «Який кордон?» – запитав я (тобто Махно – В.М.) його. «Хіба ви не знаєте? Тепер встановлений між Росією і Україною кордон. Він охороняється німецькими військами», – нервово відмітив Ленін. «Так ви ж вважаєте Україну «півднем Росії» – зауважив я йому. «Вважати – одне, товариш, а в житті бачити – інше», – відповів Ленін» [27, 134-135].

Повернувшись у липні 1918 р. з Москви до Гуляйпільського району, Н. Махно зафіксував почуття власної домівки – оскільки чітко відчув, що вже на рідній землі: «...Я знову на Україні, знову серед її широких степів і веселих сіл, серед того самого революційного селянського населення» [28, 6]. Надалі Катеринославщина та Таврія постійно визначаються ним як органічні частини української землі – «запорізька частина України, де самодержавство не встигло зовсім вбити вільність духу» [29, 83]. Отже, вже на початку революційних подій Україна сприймалася Махном як окрема країна, земля, територія, яка відрізняється від Росії, позаяк її населення має інший менталітет, зокрема щодо таких світоглядних настанов як свобода та спроможність до самозахисту. Водночас він був заскочений тим, що Україна відокремлена від Росії кордоном. Вочевидь тут ще спрацював т.зв. загальнореволюційний імператив про «спільний революційний фронт» проти ворогів трудового народу, який пізніше приведе «селянського батька» до кількох ситуативних і вкрай невдалих для нього союзів із більшовиками. Варто визнати, що саме компліментарність до ідей та представників російського революційного руху, особливо до його анархістської частини, становили основну перепону до чіткішої національної ідентифікації Махна. Це була, якщо висловлюватися метафорично, своєрідна «пуповина», яку він так і не зміг цілком перерізати.

Водночас Н. Махно також дорікав більшовикам за Брестський мир, за яким вони віддали кайзерові Вільгельму II та імператору Карлу беззаперечне право катів «розпоряджатися цілою революційною країною – Україною, приборкувати її революційне, трудове населення, аби вони не направляли цих сил (600 тис. експедиційного корпусу) проти них, більшовицької влади, на Північ і взагалі в Росію» [7, 168]. У цьому він бачив зраду революційним ідеалам і намаганням коштом України зберегти більшовицький режим у Росії. Однак, навіть після таких висновків «селянський батько» повторно укладатиме угоди з більшовиками і знову-таки картатиме їх за зраду революції.

Для з'ясування процесу самовизначення нашого героя важливо враховувати не тільки його етнічне, але й передовсім *соціальне походження*. Цілком зрозуміло, що за етнічним походженням Н. Махно був українцем (належність саме до українців, українського народу становило органічну частину його самопрезентації, у такий спосіб підважувало тодішньою імперською «малоросійську» термінологією), а за становим – селянином (за його власним визначенням – «напівграмотним селянином»). Найпалкіші адепти ж характеризували свого лідера як «плоть від плоті українського селянства» (Іда Метт). Проте, на нашу думку, не варто

у буквальному сенсі переносити типові соціальні/соціокультурні характеристики українського селянства початку ХХ ст. на особу, як це не парадоксально звучить, його повноважного представника – «селянського батька». Проблема соціальної презентації у випадку Махна має кілька взаємопов'язаних площин. Перша стосується загальної характеристики селянства степової частини України. На початок ХХ ст., за влучним спостереженням Ф. Сисина, воно в більшості становило національно-аморфну масу. Така ситуація була наслідком цілої низки історичних чинників, на яких за браком місця не будемо зупинятися. І лише в умовах розгортання революційних подій у його середовищі спостерігалося поширення та кристалізація певної національної ідентичності. З іншого боку, селянський соціум Південної України найбільше відчував на собі модернізаційні процеси, якй вагомо позначалися й на його соціальному образі. Так, О. Приймак відзначив домінування в середовищі селян саме цього регіону соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності [30, 124]. Друга – полягає у тому, що Н. Махно був репрезентантом по суті декласованого (розселяненого) селянства, яке переважно наймитувало, а не вело власного господарства.

Особисто Нестор Махно лише в юних роках був причетний до суто селянської праці. Зокрема, він кілька років наймитував – працював погоничем волів і конюхом у господарстві Янсена. І лише у 1904 р., зважаючи на несприятливі родинні обставини, став самостійно вести господарство. З його слів: «... Я залишився один, з конем та чотирма гектарами землі, яку треба було обробляти». Отже, в цьому випадку йдеться про особу господаря певним чином «з примусу». Однак і ця господарча праця була нетривалою, оскільки вже 1906-1907 рр. Махно втягнувся в діяльність анархістських організацій і змушений був перейти на нелегальний стан. Крім того, йому довелося долучитися й до неселянської праці. Тимчасово він був учнем на ливарному заводі Кернера, продавцем у винній крамниці, робітником у фарбувальній майстерні Будка [26, 14-19]. Отже, власне селянська доля так і не посміхнулася «селянському батькові», про що він, можливо, підсвідомо жалкував.

Вже після буремних революційних подій, в еміграції у Нестора Махна часом пробуджувалася своєрідна «генетична пам'ять» про ідеальне селянське буття. Так, Іда Гільман (Метт), секретар Махна у Парижі, згадувала, що «селянський батько» восени 1927 р. довірливо розповів їй про свою нездійснену мрію, яка виглядала як справжня пасторальна картинка сільського життя: «... Молодий Михненко (його справжнє прізвище) повертається в рідне Гуляй-Поле, береться за обробку землі, веде розмірене мирне життя, одружується на молодій односілянці. У нього є добрий кінь, надійна зброя. Ближче до вечора він неспішно повертається з дружиною з ярмарки, куди вони їздили збувати свій урожай. Тепер вони везуть додому подарунки, куплені в місті» [31]. Можна припустити, що в цьому випадку йдеться про підсвідому спробу, бодай віртуально повернутися в традиційний селянський світ, який почав руйнуватися ще на межі століть і остаточно

підважений у період Першої світової війни та революційних потрясінь.

Наступний важливий маркер самовизначення – *мовний*. Як свідчать спогади самого Махна та сучасників, які його добре знали, він спілкувався кількома мовами – російською, українською, але досить часто – «суржиком». Крім того, як стверджує В. Чоп, «селянський батько» знав також і болгарську мову [32, 162-180]. Точніше, під час наймитування у господарствах болгарських поселенців Приазов'я спілкувався поширеним у тих краях ямбольським діалектом [33]. Для того, аби адекватно відтворити мовні практики Нестора Махна, варто врахувати дві обставини: мовну характеристику оточення і його особисту «лінгвістичну історію».

Справді, селянський характер махновського руху позначився й на мовних маркерах його учасників. Тут вони мали швидше становий, а не етнічний чи національний вимір, проте були досить показовими. Так, Анатолій Бінецький, який потрапив у полон до повстанців, згадував: «У махновців склалося таке переконання, що тільки інтелігенція говорить по-російськи, а простий народ – по-українськи, а так як вони ненавиділи інтелігенцію, то людина, що говорила російською мовою, нічого доброго чекати не могла. Я уникнув розстрілу виключно тому, що говорив з ними по-українськи» [34, 803].

З іншого боку, про використання мов у повстанській армії маємо суперечливі свідчення. Той же А. Бінецький зазначав: «Хоча Махно і був малоросом, і в його банді були виключно малороси, проте «державною» мовою вважалася російська. Так, папери в полках і накази самого Махна писалися по-російськи, назви полків були російські, девізи на бронепойздах писалися по-російськи. У побуті ж була прийнята українська мова» [35, 785]. Він же знову зауважував, що «махновці вважали, що українська мова – мова мужича, а літературна російська мова – панська» [35, 788]. Вочевидь, що батько Махно як очільник повстанського руху мав враховувати цей гібридний білінгвізм в своєму щоденному спілкуванні.

Щодо особистою мовної історії, то тут вимальовується така картина. Хатньою рідною мовою малого Нестора була українська у її місцевому варіанті (наповнена іншомовною лексикою – російською, болгарською, єврейською та ін.). Надалі він потрапив під потужний вплив русифікації. Спочатку в початковій школі (хоча й відвідував навчання нерегулярно і, зрештою, так і не завершив). Далі була підпільна революційна діяльність – в анархістському середовищі спілкувалися переважно російською. Хоча Махно згадував, що підпільники друкували листівки не тільки російською мовою, а й українською.

Зрештою найпотужнішим знаряддям русифікації стало ув'язнення. Цілком можна погодитися з Ф. Сисином, що входження Махна в «російське» революційне середовище було посилено його ув'язненням у московській Бутирській в'язниці, де він потрапив під опіку П. Аршинова. У цих стінах були суттєво обмежені можливості спілкування в україномовному середовищі. Як згадував Нестор Іванович, одразу по прибутті «нас українців відокремили один від одного, бо вважали бунтівниками» [26, 49]. Спочатку йому довелося сидіти у малій камері разом з Йосипом Альдіром,

литовським євреєм з Ковно, з яким Махно мав добрі стосунки – «були як брати, аж до самої революції». Зрозуміло, що в таких умовах доводилося спілкуватися лише російською. Близьче до революції його перевели до великої камери, аж на 25 каторжан, серед яких вже були україномовні. Іншим чинником русифікації була література, яку опановував Махно під час ув'язнення. З його слів, читав праці Кропоткіна, російських класиків «від Сумарокова до Льва Шестова, особливо Белінського та Лермонтова» від яких був у захваті. Також «вивчав російську історію по курсу Ключевського» [26, 49-50]. Натомість україномовна література була практично відсутня. Махно наводив лише поодинокі приклади її читання, до того ж колективного: «Одному з наших товаришів прислали роман Винниченка «Я хочу» (роман В. Винниченка «Хочу!», перше видання 1915 р. – В.М.), який вечорами ми почали читати вголос з великою увагою» [26, 61]. Цього явно було замало аби зберегти практичну україномовність.

Як наслідок, із каторги в Україну повернувся вже майже цілком русифікований революціонер. У своїх мемуарах Н. Махно зізнається, що влітку 1918 р. «не володіючи своєю рідною мовою, змушено мав її калічити так, в своїх зверненнях до оточуючих мене, що ставало соромно» [27, 153]. Але перебування в переважно україномовному повстанському селянському середовищі позитивно вплинуло на мовну практику його очільника. Крім того, не варто відкидати впливу й суб'єктивного чинника, а саме – останньої дружини Н. Махна Галини Кузьменко («матінки Галини» як називали її махновці), вчительки української мови і палкої української патріотки. Вперше особлива роль Г. Кузьменко у еволюції поглядів Махна зауважена більшовицьким автором М. Кубаніним [6, 165]. Вочевидь, життєві реалії та «сімейне навчання» виявилися досить впливовими. Галичанин Мирослав Ірчан, що зустрічався і спілкувався з «селянським батьком» у вересні 1919 р. вже відмічав, що Н. Махно розмовляв рідною українською мовою (принаймні, це зафіксовано в тексті інтерв'ю) [36, 19]. В. Чоп зауважив що це була чи не перша в кар'єрі Н. Махна зустріч із журналістом. Звісно повстанський очільник намагався не вдарити лицем у багно і презентував себе культурною людиною. У побуті ж, як відзначала більшість сучасників, у 1919-1921 рр. Махно все ж спілкувався переважно «суржиком».

Щодо власне «мовного питання» в суспільному сенсі, то Махно вважав його не першочерговим, а підпорядкованим основному завданню революційної боротьби – визволення України. Він доволі критично ставився до т.зв. «фіктивних українців», які «не розуміли одної простої істини: що свобода і незалежність України сумісні тільки зі свободою і незалежністю трудового народу, який її населяє, без якого України – ніщо» [27, 154].

Водночас, під час вторгнення на територію України військ А. Денікіна і відновлення політики русифікації, зокрема й у системі освіти, махновці виступили на захист української мови. Так, зокрема культурно-просвітній відділ РПАУ (м) заявляв, що всі рішення Особливої наради при головнокомандуючому ЗСПР, наказ №22 генерала В. Май-Маєвського та інші заборони на використання рідної мови скасовуються, а мова шкільного навчання

повинна бути такою, до якої, природно, схиляється місцеве населення (вчителі, учні та батьки). Місцеве населення, а не влада, а не армія повинні вирішувати це питання вільно і незалежно [21].

Одним із ключових маркерів щодо ідентичності Н. Махна може слугувати його *ставлення до образу і творчості Т. Шевченка*. Сучасники зафіксували чимало випадків, коли «селянський батько» слухав або читав твори Кобзаря. Вже згаданий А. Бінєцький писав: «Розповідали, що Махно дуже любить українські вірші Тараса Шевченка, особливо про гайдамацькі сутички і насюки. Не знаю, наскільки це правдоподібно, але мені говорили, ніби у Махно є читець, який читає у вільний час вірші Шевченка. Під впливом цих віршів, в яких вихваляються кров і вбивство, Махно здійснював нечувані жорстокості» [35, 785]. Пізніше, той же спостерігач сам став свідком такого колективного читання махновців: «Народний учитель, щоб розігнати набіглу хмаринку, дістав Шевченка і став вголос читати. Всі слухали з увагою, а коли вчитель закінчив читання, то Махно, вставши з лави і грюкнувши кулаком по столу, крикнув» [34, 817]. Він же став свідком й індивідуального читання: «Коли я знову проходив повз Махна, то побачив, що він заглибився в читання Шевченка» [35, 795].

У махновському середовищі була сформована практика відзначення Шевченківських днів. Так, В. Білаш згадував про велике театралізоване дійство, присвячене святкуванню 105-річчя від дня народження Тараса Шевченка у березні 1919 р.: «До шевченківських днів готувалися всюди, а в Гуляйполі особливо. Театральна труппа, хор і оркестр, які збереглися в Гуляйполі, підготували репертуар з творів Т.Г. Шевченка. Зала була переповнена. Вечір розпочався виступом хору: «Реве та стогне Дніпро широкий...». Всі встали і слухали пісню стоячи. Театралізована біографія Шевченка була настільки трагічна, близька і зрозуміла кожному, а виконувалася з такою душевністю і драматизмом, що багато хто плакав, не соромлячись своїх сліз. Кожен за ці хвилини нібито знову проживав своє життя. Далі в музичному супроводі слідували один твір за іншим. Перше відділення закінчилося «Заповітом»: Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого На Вкраїні милій ... У другому відділенні була показана драма «Назар Стодоля» [19, 121]. Під час цього дійства, Іван Долженко, уродженець Кубані, чільний діяч махновського руху, наплакавшись, захоплювався: «Ось цей вплив, ось це чистилище, виходиш неначе іншим, а патріотизму і самосвідомості хоч відбавляй...».

У наступному 1920 р. святкування у Гуляй-Полі вже було значно скромнішим. Г. Кузьменко у щоденнику занотувала: «11 березня. Увечері було зібрання в пам'ять Т.Г. Шевченка. Наших було багато, все пройшло добре. За ці дні багато пили, скандалили мало. Підпийлий батько був дуже балакучий і особливо про чистоту і святість повстанського руху» [37, 832].

Серед махновців було багато шанувальників українського національного поета. Керівник махновського культпросвіту в Бердянську болгарин Антон Матросенко читав з уривки з «Кобзаря» на кожному мітингу, пропагував його ідеї серед повстанської еліти. Саме він умовив Н. Махна написати весною 1919 р. свій портрет у місцевого художника А. Брянцева й організував публічні заходи культпросвіту, що проходили в приміщенні місцевої

«Просвіти» у с. Андріївці, яке прикрашали портрети Т. Шевченка та Н. Махна [38, 165].

Вшанування Кобзаря простежувалося в найменування окремих підрозділів повстанців. Так, маємо епізодичну інформацію, що 24-й Тернівський піхотний полк у складі 1-го Донецького корпусу РПАУ (м) носив ім'я Тараса Шевченка.

Окремо варто згадати про *етнічну толерантність*, як вияв т.зв. «інтернаціоналізму» Н. Махна. В більшості випадків «селянський батько» справді доволі терпимо і навіть доброзичливо ставився до представників різних етнічних груп. Принаймні на початку своєї революційної діяльності він особисто «протистояв етнічним упередженням». Багато дослідників пов'язують це з особливостями проживання в поліетнічному середовищі південно-східного регіону України. Звинувачення в антисемітизмі, які висувалися Махнові, справді безпідставні. Хоча випадки єврейських погромів загонами махновців все ж мали місце. Махно доволі жорстко боровся з такими явищами, включно із стратою учасників погромів. Проте, все ж була етнічна конфесійна група, яка зазнала брутальної дискримінації з боку махновців. Це німецькі колоністи-меноніти, які проживали в Катеринославській губернії ще від кінця XVIII ст. Господарства менонітів (колонії Ейхенфельд, Айхенфельд, Заградівка, Молочна, Красний Кут, Блюменталь тощо) зазнали тотального спустошення і розграбування, а сотні мешканців були фізично знищені [39]. Причина такого протистояння, вочевидь, криється у тривалому соціально-економічному антагонізмі між неможливими українськими селянами і багатими німецькими колоністами. Вже з нього випливало формування «ворожих образів» один одного: заможного «німця-глитая» та безправного «наймита-українця». В радикалізації протистояння суттєвою була роль лідера Махна, який активізував дані устремління, персоніфікував субстанцію «зла»: хутора, маєтки, колонії. Він запропонував тактику «соціального конструювання» цих настроїв. Терор стає тактикою і частиною ідеології руху [40, 214]. Водночас, як вважає канадський дослідник Шон Паттерсон, для Н. Махна «багаті німецькі колоністи» були лише частиною ширшої несправедливої класової системи, нав'язаною трудовому селянству. З цього погляду, конфіскація їхнього майна не розглядалась як напад на менонітів як таких, а швидше як на цілу привілейовану касту сільських латифундистів [41, 47]. Можна також погодитися з думкою А. Портнова, що в очах «селянського батька» меноніти були винні в підтримці продовольчої політики гетьмана П. Скоропадського і промонархічних настроїв. Уже після втечі з України, в 1924 р. Махно був заарештований в Гданську саме за звинуваченням у вбивствах менонітів [42].

Політичне кредо Н. Махна – «анархіст-комуніст бакунінсько-кропоткінського напрямку» також було частиною його ідентичності і, безсумнівно, визначало ставлення до України. Ідеальний для нього суспільний лад – «вільний радянський устрій, при якому вся країна покривається місцевими абсолютно вільними і самостійними соціально-громадськими самоврядуваннями трудівників» [25, 29]. Звідси його несприйняття будь-якої форми державності, навіть якщо вона набуває національних форм. Під час ув'язнення в Бутирській в'язниці він писав: «Мої

переконання тримали мене на відстані від тенденцій до розділення (вочевидь, революційного руху – В. М.) і не дозволили мені піддатися спокусі ідеєю незалежної української держави, не зважаючи на особливе відчуття споріднення, яке я відчував стосовно до моїх українських товаришів по тюремному ув'язненню» [26, 61-62].

Однак, незважаючи на проголошену суцільну негачію національної державності, ставлення Махна до різних українських державних утворень не було таким однозначним і постійним.

Центральна Рада, на його думку, стала особливо «контрреволюційною» після укладання угоди з «контрреволюційною» таки німецькою та айстро-угорською владою. У провину Української Центральної Ради ставилося те, що вона «була заражена шовінізмом настільки, що не могла ні бачити, ні розуміти того, з ким українське трудове населення ідеологічно рідниться, який революційний дух проявляє в боротьбі за свою політичну і соціальну незалежність» [29, 85]. Як зауважив С. Семанов, оточення Махна складалося в більшості з етнічних українців, проте поставилося до Центральної Ради недвозначно: вже в липні 1917 р. в Гуляйполе на мітингу була прийнята резолюція, в якій різко засуджено Центральну Раду за буржуазність і націоналізм. В умовах національного черезсмузжя Катеринославщини це зміцнювало популярність Махна [43, 9].

Принципово не сприймалася також аграрна політика Центральної Ради, повстанці заперечували її «земельну реформу», скеровану, на думку Махна, проти революції, проти споконвічних бажань трудового селянства» [28, 175]. У своїх «Записках» Махно іронічно зауважив, що селянство гуляйпольщини готовилося до боротьби проти своєї «спасительки» (Центральної Ради) [25, 25].

Гетьманат П. Скоропадського, який прийшов на зміну першій УНР, вже апріорі вважався «контрреволюційним», оскільки Махно ототожнював його з реставрацією страх дореволюційних порядків. Щодо останніх, то наш герой мав особистий травматичний досвід. Так, у «Записках» він боєм згадавав: «Торжество гетьманщини мене страшенно дратувало. Це торжество нагадало мені моє перебування на каторзі, відсидка по карцерах і одиночкам, а часом і побиття» [25, 26]. За Гетьманату Махно зазнав і родинних втрат – брат Омелян загинув від рук австро-угорських підрозділів коли Нестор перебував у Москві.

Ставлення до Директорії, на нашу думку, було радше амбівалентним, ситуативним, і коливалося відповідно від військово-політичних обставин та поточних цілей махновського руху. Отже, спектр у визначенні характеру нової УНР коливався від «революційна» до «контрреволюційна» і навпаки. Інформація про падіння Гетьманату і перехід влади до Директорії на чолі з В. Винниченком застали Н. Махна зненацька. Він зізнавався, що розгубився, коли на сільських зборах йому поставили питання про ставлення до нової влади, яку очолює людина, що користується повною довірою трудящого народу. Розпочавши відповідь, «селянський батько» рознервувався, почав навіть ковтати слова і заїкатися, і лише опанувавши себе після склянки води зміг висловити свою думку з поставленого питання.

Розгубитися було від чого – визнати законною владу УНР заважала відданість анархістській ідеології, яка заперечувала державність як таку, а одразу однозначно кваліфікувати її як «контрреволюційну» було явно не до ладу, оскільки повстанські війська Директорії шойно скинули «контрреволюційного» Гетьмана. Отже, початкова реакція селянського ватажка зводилася до кількох доволі суперечливих тез. Махно визнав, що Винниченко справді соціаліст і активний учасник в боротьбі трудящих, але до політичної довіри до нього ще далеко. З іншого боку, не має довіри до Петлюри, який разом із німцями і гайдамаками «чинив розправу з кожним революційно мислячим селянином і робітником». Відповідно він не вірить у «соціалізм» цього петлюрівсько-винниченківського українського уряду і не зможе знайти спільну мову з Українською Директорією, «яка за прикладом усіх ліберальних урядів... швидко перетвориться в захисницю прав буржуазії, як класу матеріально заманливого і вигідного для урядовців» [28, 156-157]. Водночас, Махно заявляв, що «перед обличчям більш небезпечних контрреволюційних сил на Україні, ми не будемо зараз збройно боротися проти Директорії».

Пізніше «селянський батько» звертав увагу саме на ті дії з боку Директорії, які можна було кваліфікувати, як контрреволюційні. Зокрема, він ставив у провину новій владі те, що, задекларувавши звільнення всіх політичних ув'язнених гетьманським режимом, залишила у в'язниці Ірину Каховську, ліву есерку, яка була причетна до вбивства Германа фон Ейхгорна (насправді, ця терористка була також звільнена – В. М.). Ця неперевірена інформація зміцнила переконання Махна у тому, «що соціалістичного і тим більше революційно-соціалістичного в Українській Директорії нічого немає» [28, 166].

У відповідь на запит селянського з'їзду, що відбувся у грудні 1918 р. в Олександрівську про те, як Махно дивиться на владу Директорії, той відповів: «Як на авантюру, яка відволікає увагу мас від революції», і відмовився від спільних дій з петлюрівцями [44, 102]. Він був переконаний, що Українській Директорії «були не до душі зростання і розвитку вільного від державницької тенденції революційно-повстанського селянського руху» [28, 176]. З усього видно, що «селянський батько» сприймав Директорію як конкурентну військово-політичну силу в репрезентації основного революційного чинника в Україні. Київська Директорія, на його думку, з непорозуміння назвалася «українською» [28, 166]. Тобто, справжнім виразником української революції Махно вважав очолюваний ним повстанський рух. Вочевидь, саме такий підхід спонукав махновців оцінювати Директорію, «як явище гірше, ніж була Українська Центральна Рада» [28, 175].

Практичні ж дії загонів Н. Махна були доволі непослідовними. З одного боку, махновці пропустили мобілізованих Директорією новобранців через райони, які вони контролювали, навіть надавали для перевезення рухомий залізничний склад – потяги та вагони. З іншого боку, завдали чимало шкоди підрозділам Директорії, підтримавши більшовиків при штурмі Катеринослава в кінці грудня 1918 р., а у січні 1919 р. вибили петлюрівців із Синельникове.

Проте вже в літку, коли посилювався наступ білогвардійців і відбувся реальний розрив махновців з більшовиками, Махно починає шукати можливість

порозумітися з очільниками УНР. Про це свідчить, зокрема, лист від 16 липня 1919 р. від імені Революційної ради повстанців Херсонщини, Катеринославщини та Таврії Н. Махна і Н. Григор'єва (на той час вони були союзниками – *В.М.*). У ньому пропонувалися такі умови угоди і формулювалася загальна мета спільних дій: 1) самостійність України, за яку фактично й борються повстанці; 2) визнання принципів народоправства; 3) визнання Всеукраїнського з'їзду Рад, який повинен стати вищим органом влади; 4) перехід усієї влади на місцях вільним радам робітничих, селянських і козацьких депутатів; 5) ліквідація Директорії та створення тимчасової головної Ради Республіки із соціалістичних елементів, що стоять на ґрунті радянської влади і незалежної Української республіки [24, 240]. Можна погодитися з думкою В. Чопа, що Н. Махно фактично визнавав право України на соціалістичну державність (можливо, з тактичних міркувань), натомість вимагаючи змінити форму державного управління в УНР. Зробити цього С. Петлюра не зміг би, навіть якщо б захотів [16, 208].

Однак несприятлива військова ситуація призвела до того, що у вересні 1919 р. в районі Умані між Директорією та РПАУ (м) таки було укладено тимчасовий союз. Обставини перемовин з Петлюрою досить вдало охарактеризувала Галина Кузьменко: «На переговори з Петлюрою послали Х. Шпота, зумисне яскравого українця, який говорив літературною українською мовою; домовилися про перемир'я, щоб не проливати української крові, поранених, хворих і ослаблених залишили на піклування петлюрівців під їх чесне слово» [43, 21]. На нинішній час про умови таємного договору між Дієвою армією УНР і махновцями відомо лише з розрізнених свідчень учасників і очевидців подій, оскільки оригінал тексту не зберігся (або ж не знайдений). Для аналізу нашої проблеми важлива констатація того, що між двома українськими військово-політичними силами було досягнуто порозуміння, хоча й тимчасове.

У цій ситуації Н. Герасименко побачив цікавий момент – Махно, зайнявши призначену його загонам ділянку на «петлюрівському фронті», потрапив в абсолютно споріднені для махновців обставини: «Всі ці «курені смерті», різні «чорно-червоно-серошличнікі» та інші з не менш ефектними назвами полки, що склали як би гвардію петлюрівських військ, по суті були гіршим видом партизанів, ... і зрозуміло, що вольниця Махна, з її повним запереченням навіть ознак дисципліни, яка в петлюрівських військах все-таки існувала хоча б відносно розподілу чинів армії на козаків і старшин (офіцерів), привернула до себе всі симпатії, і скоро почалося дезертирство до махновців, яке значно поповнило склад махновської армії» [45].

Однак, союзницькі стосунки виявилися не тривалими. Як зазначає частина сучасників і пізніших дослідників, розрив посприяла невдала спроба замаху на С. Петлюру (вочевидь, за аналогією вбивства Н. Григор'єва) [24, 290]. В. Чоп також вважає, що розрив посприяло викриття змови проти Махна «української» групи в повстанських лавах (Ф. Щусь, Х. Шпота, Г. Кузьменко). Махновські загоны залишають відведений для них район дислокації і рушають у рейд білогвардійськими тилами. Водночас

з'явилася прокламація «Кто такой Петлюра?», видрукувана у похідній типографії РПАУ(м). Можна погодитися з думкою В. Чопа, що у цьому тексті простежується повернення до старих оцінок ідеї національної державності. Такі висновки випливали із загальної анархістської доктрини де поняття «державна» і «капітал» сприймалися як невід'ємні частини єдиного цілого [16, 218]. Тому С. Петлюру знову оголошено «ворогом трудового народу», котрий вже не раз, разом з Центральною Радою, «продав Україну німецьким генералам», а тепер «продає французьким та англійським капіталістам, прагнучи добитися влади над нами» [46, 9]. Наступні спроби досягти порозуміння вже не мали успіху, хоча у 1921 р. мали місце партнерські контакти між окремими махновськими загонами і повстанцями, які підтримували УНР.

Важливо також згадати, що після вбивства С. Петлюри Н. Махно не поділяв звинувачень його в єврейських погромах. Зі слів Г. Кузьменко: «Махну все це не подобалося, він говорив, що сам Петлюра, безумовно, не був погромником, а якщо його загоны цим і займалися, то сам Петлюра це навряд чи б схвалив. Махно писав про це або в «Деле труда», або в «Рассвете» (анархістські видання в Парижі) [43, 33].

Цікаво, що в оцінках революційного процесу Махно фіксує поступове зростання власне української специфіки. Так, згідно його класифікації на першому етапі, який охоплює березень 1917 р – квітень 1918 р., відбувалася російська революція в Україні; на другому етапі, квітень-червень 1918 р. – контрреволюція; а на третьому етапі, з липня 1918 р. вже розгорнулася Українська революція. Зокрема, лист Махна до селян Гуляй-Поля від 4 липня 1918 року закінчувався гаслом: «Да здравствует Украинская Социальная Революция!» [28, 8]. Нескладно помітити, що початок третього етапу «селянський батько» датує часом власного повернення в Україну і розгортанням активних повстанських дій загonom ім. Нестора Махна. Українська революція, на його думку, була продовженням російської революції в Україні, але за характером та «антидержавницьким духом» стала самобутнім явищем: «Розмах вольностей, розмах незалежності, духа свободи і революційної самодіяльності набуде тут специфічний характер української широти» [28, 60].

У партійній анархістській пресі в еміграції (газети «Голос Труда», «Пробуждение») і окремих виданнях Махно використовував різні визначення революційних подій – «Велика Російська Революція», «Російська Революція», «Жовтнева Революція», «Українська Революція» (всі слова з великої літери), лютнева революція, жовтневий переворот (тут вже з малої літери). В окремих текстах Махна зустрічається гібридний термін «Велика Російсько-Українська революція» та «російсько-українська революція» [7, 161, 188, 206].

На думку В. Білаша, Н. Махно прийшов до висновку, що світова революція може й не відбутися, а побудувати анархо-комуністичне суспільство в окремому локальному районі цілком можливо [19, 29].

Основна мета повстанського руху – звільнення трудового народу України. В умовах боротьби проти влади Гетьмана П. Скоропадського, німецьких та австро-угорських військ побутувало досить

радикальне гасло повстанців – «Померти чи звільнити Україну!». У 1919–1921 рр. у зовнішній риторичній махновців дедалі більше спостерігається незалежницький дискурс.

Так, у телеграмі 27 липня 1919 р. з приводу вбивства отамана Никифора Григор'єва, підписаний батьком Махном, наводиться гасло Революційної повстанської армії України, яке містило ціль її боротьби – «Хай живе Українська Незалежна (!) Соціалістична Радянська Республіка» [19, 35]. У листівці «За що борються махновці!», датованій 1919 р., наголошено, що повстанці-махновці ведуть боротьбу за повну самостійність і свободу України, а кінцевою метою повстанського руху визначено встановлення Української безвладної трудової федерації [22, 291].

Водночас спостерігалася доволі критична позиція в оцінці більшовиків як військової і політичної ворожої сили Україні. Так, листівка штабу РПАУ (м) «Слово к крестьянам и рабочим Украины» у лютому-березні 1920 р. кваліфікує більшовицький режим як окупаційний, який збройною силою «відбирає худобу, хліб та інші предмети споживання і вивозить до Росії». Тому в інтересах країни, в інтересах самих трудящих України не допустити повного спустошення країни цими «непрояними господарями» [22, 334]. Один із провідних діячів махновського руху, начальник штабу В. Білаш, у «Зверненні до селян с. Новоспасівки» 18 березня 1920 р. застерігав земляків від підступної великодержавної політики більшовиків: «Самодержець – червоний генерал Троцький – наказав роззброїти створену самим селянством Повстанську армію на Україні, бо добре пам'ятає, що поки у селян є своя армія, яка захищає їх інтереси, йому ніколи не вдасться заставити танцювати під свою дудку український народ» [22, 337].

Характерно, проукраїнська риторика керівників махновського руху зберігалася незалежно від того, чи перебували в союзі з більшовиками, чи вели проти них боротьбу. Так, звернення голови Ради Революційної повстанської армії України (махновців) Н. Махна про укладання тимчасового військового союзу з командуванням Червоної армії від 1 жовтня 1920 р., попри його доволі проблематичний з погляду української справи зміст, витримано в суто патріотичному дискурсі й починається такими словами: «Тяжкі часи настали на *рідній Україні*. Знову на *змучену Батьківщину* насуваються грізні хмари. Із заходу йде ненависний кожному українцеві історичний ворог – польська шляхта. З півдня вривається все глибше і глибше в *серце України* душитель народу німецький барон Врангель (виділено нами – В.М.)» [22, 483]. Для порівняння, В.Ф. Білаш (Громов) у «Слові махновців до партії комуністів більшовиків» від 31 січня 1921 р. пропонував ВЦВК та совнаркомом Великої Росії і України негайно звільнити територію України від червоних військ, владних радських установ і партійних організацій, і надати трудовому народу України право будувати своє трудове незалежне життя. Відозва закінчувалась гаслом – «Хай живе незалежна Україна!» [22, 614–615].

Еволюція ідентичності. Восанній, еміграційний період життя, спостерігалась певна еволюція самоідентифікації Махна в напрямі посилення національного складника. Про це свідчать його

приватні та публічні звернення. Зокрема, у листі з табору інтернованих до Т. Масарика у 1922 р. Н. Махно порівнює історичну долю чеського і українського народів на шляху боротьби за національне визволення: «Чеський народ, який, як і український, багато століть перебував під гнітом чужинської окупації, мав більше щастя. Є вже вільним, має демократичну владу і може вільно працювати на своїй батьківщині. Інакше склалася доля українського народу; чотири роки поливаються українські степи кров'ю його синів у боротьбі за соціальну і національну незалежність і за право бути господарем у своїй батьківщині».

У листі від 16 травня 1922 р. до редакції газети «За свободу» Махно визначає махновський рух як суто українське явище: «Махновщина як визвольний рух – рух народний і революційний. Він зродився в народі України і на цьому народі ґрунтується» [22, 727].

У передмові до своїх спогадів «Русская революция на Украине» у 1926 р. Махно зазначив: «Про одне лише доводиться мені пошкодувати, випускаючи цей нарис у світ: це те, що він виходить не в Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком йде до повного визначення своєї індивідуальної своєрідності і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати свої записки мовою свого народу, вина не моя, а тих умов, в яких я знаходжуся» [51, 6].

З іншого боку, в текстах Махна емігрантського періоду зберігається досить помітний партійний анархістський дискурс, у межах якого питання національної свідомості/ідентичності підпорядковувалося поточним політичним завданням. Найбільш показово у цьому сенсі була його стаття «Кілька слів про національне питання в Україні», опублікована російською мовою у № 19 газети «Дело труда» за грудень 1926 р. У ній автор визнає, що в умовах люгнєвої революції в Україні особливо чітко виявилась ідея повного самоврядування, аж до відокремлення від російської держави. Але, на його переконання, широкі народні маси не симпатизували тим політичним угрупованням, які намагалися реалізувати цю ідею. Проте через 6–7 років після наступної «Жовтнєвої революції» ставлення українських трударів до ідеї самовизначення кардинально змінилася: «До неї трудящі маси в Україні ставляться тепер співчутливо, часом навіть стверджують її в своєму житті. Так, наприклад, вони стверджують свою мову, свою культуру, які в дореволюційний час перебували в положенні пасинків. Свій побут, звичаї вони підтримують у своєму новому житті, узгоджуючи їх з новими його досягненнями» [52, 70]. Однак наявне національне відродження, на думку Махна, намагаються спекулятивно використовувати державницькі політичні сили, які домагаються побудови української держави. Це йому, як супротивнику будь якої державності, не могло імпонувати: «Правда, всіма цими природними явищами української дійсності, проти яких більшовики безсилі борються, якщо б і хотіли, дуже не проти скористатися панове державники з метою побудови самостійної української держави. Однак панове ці не мають за собою підтримки широких трудящих мас. Останні поки що не прийняли їх ідею за свою соціальну мету в боротьбі проти партії більшовиків, яка їх поневолила» [52, 70]. Зрештою, Нестор Іванович

закликав українських революціонерів, особливо анархістів-революціонерів працювати серед українських трудящих мас, роз'яснювати їм, що зло полягає не у прийдешній (московській) владі, а у владі взагалі. Важливо технічно рахуватися з національними реаліями, особливо з тим, що «Україна говорить українською і в силу все того ж націоналізму часом погано слухає прибульців, які говорять не по-українськи» [52, 72]. В окресленому підході не важко побачити помітну еволюцію Махна у ставленні до української мови. Якщо у роки революції він не надавав їй належного значення, то тепер мова оцінюється як важливий, хоча й технічний чинник у реалізації анархістського політичного курсу.

Проте не варто переоцінювати рівень національної свідомості нашого героя на фініші його життєвого шляху. На пріоритетному місці для нього залишилися партійно-ідеологічні конструкції революційної боротьби за соціальне звільнення трудящого селянства і розбудову бездержавного суспільства. Однак драматичний життєвий досвід і нові українські реалії сприяли зростанню його національного почуття, можливо ще не повністю відрефлексованого, але цілком достатнього для позиціонування себе як українця – українського анархіста.

Принагідно варто згадати, що неусталеність національного самовизначення Нестора Івановича залишила своєрідний відбиток на самоідентифікації його єдиної доньки, яка також мала драматичну життєву долю, Олени Нестерівни Михненко. Про це свідчить її зізнання під час бесіди з нею С. Семанова: «У мене немає батьківщини. Францію я рідною не вважаю, Росію також. Так, я говорю з сильним французьким акцентом, коли я говорю по-німецьки, то теж вважаю, що я французенка» [43, 36]. Нестору Махну у цьому сенсі пощастило більше. Він все ж мав Батьківщину – Україну! І що дуже важливо – добре це усвідомлював.

Висновки. Отже, самосвідомість Нестора Махна може слугувати прикладом одного із типів національної ідентифікації українських селян у першій третині ХХ ст. Безсумнівно, що саме селянське походження було визначальним у формуванні основних його світоглядних цінностей, а саме особливого шанобливого ставлення до людини праці – трудового селянства і край загостреного відчуття соціальної несправедливості, приниження і гноблення. Водночас, селянська ментальність, хоча й вже була суттєво підважена процесом модернізації, дуже повільно сприймала ідеї національного самовизначення та національної державності. Все ж для Нестора Махна навіть на початку його революційної діяльності Україна була рідною землею до якої він ставився з великою симпатією. Вочевидь вихідною позицією у формуванні цього почуття була прив'язаність до малої батьківщини – Степового Лівобережжя, теренів колишніх вольностей Запорозьких. Основними перепонами для національного усвідомлення Махна були його відданість анархістській ідеології та атеїстичний світогляд. Належність до загальноросійського революційного руху сприяла не тільки мовній русифікації, але й формувала в свідомості доволі жорсткий імператив «спільного революційного фронту», за межі якого нашому герою так і не вдалося

остаточно вийти. Однак кровопролитна боротьба 1917-1921 рр. і національне постреволуційне відродження зміцнили національні складові самоідентифікації Н. Махна. Його патріотизм мав більш територіальний, ніж етнокультурний вимір. Відповідно, метою його боротьби була незалежна Україна з специфічним бездержавним устроєм – федерацією самоврядних трудових громад.

Загалом можна солідаризуватися з висновком Ф. Сисина, що мислення і твори Махна відображали складний і неоднозначний процес становлення сучасної української нації.

Список використаної літератури та джерел:

1. Истории от Олесе Бузины: Махновщина – мать порядка. 9.08.2014. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://buzina.org/publications/1358-mahno.html#top>
2. Истории от Олесе Бузины: Махно в гостях у Ленина. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://buzina.org/povtorenie/1795-mahno.html#top>
3. Павленко С. Махно как карнавальная фигура украинской идеологии // Фонд стратегической культуры [Електронний ресурс] режим доступа: <https://www.fondsk.ru/news/2019/04/11/mahno-kak-karnavalnaja-figura-ukrainskoj-ideologii-47972.html>
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [маресь 1917 р. – грудень 1919 р.]). – К.; Відень, 1920. – Ч. III. – 535 с.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 470 с.
6. Кубанин М. И. Махновщина : крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны / Истпарт, Отд. по изуч. истории Окт. революции и ВКП(б). – Ленинград : Прибой, [1926]. – 228 с.
7. Махно Н. И. Махновщина и ее вчерашние союзники – большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина») Издание «Библиотеки Махновцев». Париж 1928 // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 159-206.
8. Дубровський В. Батько Махно: український національний герой. – Герсфельд, 1945. – 26 с.
9. Винар Л. Зв'язки Н.Махна з армією УНР (1918-1920) // Розбудова держави. – 1953. – № 3. – С. 15-18.
10. Paliy Michael. The anarchism of Nestor Machno: An aspect of Ukraine revolution. – London; New-York, 1976.
11. Sysyn Frank. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. – Cambridge-Massachusetts, 1977. – P. 271-304.
12. Скирда А. Нестор Махно казак свободы (1888-1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917-1921 / Пер. с фран. под ред. автора издания 1982 г. – Париж, 2001. – 450 с.
13. Тимошук О. Чи варто Нестора Махна вважати національним героєм України? // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – № 110. – С. 148-160.
14. Чоп В.М. Українське питання в історії махновського руху // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна. Матеріали науково-теоретичної конференції (Запоріжжя – Гуляйполе, 12-13 листопада 1998 р.). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Ч. 1. – С. 83-99.
15. Чоп В.М. «Шлях до волі» (Катеринослав) – перша україномовна газета махновського руху // Гуманітарний журнал. – 2004. – №1-2. – С. 188-192.
16. Чоп В.М. Союз і змова : обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 206-221.

17. Шанин Т., Кондрашин В., Тархова Н. Введение // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 5-34.

18. История Новороссии / отв. ред. В.Н. Захаров ; Рос. ист. об-во ; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. – М. : Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 864 с., 32 ил.

19. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). – К. : РВЦ «Проза», 1993. – 632 с.

20. Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 336 с.

21. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 239 с.

22. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

23. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. – Москва ; Ленинград: Госвоениздат, 1933. – Т. 4. – 343 с.

24. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

25. Махно Н. И. Записки Нестора Махно // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 19-53.

26. Махно Н.И. Мятёжная юность (1888-1917). Приложение: Группа «Дело труда» Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928 / Пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2006. – 104 с.

27. Махно Н. Под ударами контр-революции (апрель-июнь 1918 г.). Кн. II / Под. ред. тов. Волина – Париж: Изд. Комитета Н. Махно, 1936. – 163 с.

28. Махно Н. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). Кн. III / Под. ред. тов. Волина – Париж: Изд. Комитета Н. Махно, 1937. – 184 с.

29. Махно Н. И. Великий Октябрь на Украине // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 83-86.

30. Приймак О. М. Соціальний образ селянства Південної України кінця ХІХ - початку ХХ століть // Український селянин. – 2012. – Вип. 13. – С. 122-124.

31. Метт Ида. Воспоминания о Несторе Махно. [Электронный ресурс] режим доступа : <http://www.makhno.ru/st/43.php>

32. Чоп В. Рання біографія Нестора Махна: джерела та історіографія // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття. – Вип. 9. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2008. – С. 162-180.

33. Бащицато. Махно говорел на ямболски діалект // Роден край. – 1997. – 13 септември (№ 36).

34. В плену у батьки Махно (вспоминання А.В. Бинецкого) // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 800-822.

35. «Борьба с Махно в районе Александровска» (из воспоминаний белогвардейского офицера А.В. Бинецкого) // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 772-800.

36. Ірчан М. Махно та махнівці. Враження очевидця – Кам'янець: Видання УСС, 1919. – 32 с.

37. Дневник жены Н.И.Махно Галины Кузьменко, захваченный в бою 29 марта 1920 г. // Нестор Махно.

Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 828-838.

38. Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА «Тандем –У», 2007. – 478 с.

39. Паттерсон Шон. Махновський експеримент: анархістський проєкт в умовах хаосу // Спільне. 2018.29.08. [Електронний ресурс] режим доступа: <https://commons.com.ua/ru/mahnovskij-eksperiment/>

40. Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» в России: социально-психологический анализ эскалации конфликта // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 3.30: Історичні науки. – Миколаїв, 2011. – С. 199-218.

41. Patterson S. D. The Makhnos of Memory: Mennonite and Makhnovist Narratives of the Civil War in Ukraine, 1917-1921. – Winnipeg: University of Manitoba, 2013. – 186 p.

42. Портнов А. Революция на периферии // Уроки истории 15.03.2017. [Электронный ресурс] режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/53713>

43. Семанов С. Н. Под черным знаменем. Жизнь и смерть Нестора Махно // Роман-газета. – М., 1993. – №4. – С. 1–37.

44. Сергеев А. «Махно» статья из газеты «Известия» – органа ВЦИК РСФСР. 6 апреля 1919 г. // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 101-104.

45. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца / Под ред. П.Е. Щеголева. – Москва ; Ленинград, 1928. – 116 с.

46. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. – Екатеринбург : Всеукр. изд-во. Екатеринбург. отд., 1920. – 20 с.

47. Махно Н. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. По апрель 1919 год). Кн. I. – Париж, 1929. – 215 с.

48. Махно Н. И. Несколько слов о национальном вопросе на Украине // На чужбине 1923-1934 гг. Записки и статьи / Подб. и пред. А. Скирда. – Париж : Громада, 2004. – С. 70-72.

References:

- Istoriї ot Olesia Buziny: Makhnovshchyna – mat poriadka (2014). [Stories from Oles Buzina: Makhnovschyna – the mother of order] Retrieved from <https://buzina.org/publications/1358-mahno.html#top> [in Russian].
- Istoriї ot Olesia Buziny: Makhno v hostiakh u Lenina (2014). [Stories from Oles Buzina: Makhno visiting Lenin] Retrieved from: <https://buzina.org/povtorenie/1795-mahno.html#top> [in Russian].
- Pavlenko, S. (2019). Makhno kak karnavalnaia figura ukrainkoї ideolohii [Makhno as a carnival figure of Ukrainian ideology] *Fond stratehicheskoi kul'tury – Strategic Culture Fund* Retrieved from: <https://www.fondsk.ru/news/2019/04/11/mahno-kak-karnavalnaja-figura-ukrainskoj-ideologii-47972.html> [in Russian].
- Vynnychenko, V. (1920). Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainkoї revoliutsii maret's 1917 r. – hruden 1919 r.) [The Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution (March 1917 – December 1919)]. Kyiv; Viden. part III [in Ukrainian].
- Lypynsky, V. (1995) Lysty do bratviv-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to the plowman-brothers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism] *Tvory. Politolohichna sektiia – Writings. Political Science Section*. Kyiv; Filadelfiia: In-t Skhidnoievropeiskyykh doslidzhen NAN Ukrainy; Skhidnoievropeiskyy doslidnyi int im. V.K. Lypynskoho. (vol. 6) [in Ukrainian].

6. Kubanin, M. I. (1926) Mahnovschina : krest'yanskoe dvizhenie v Stepnoy Ukraine v gody Grazhdanskoy voyny [Makhnovschina: peasant movement in the steppe Ukraine during the Civil War]. Leningrad : Priboy. [in Russian].
7. Makhno, N. I. (2004) Mahnovschina i ee vcherashnie soyuzniki – bol'sheviki (Otvet na knigu M. Kubanina «Mahnovschina») Izdanie «Biblioteki Mahnovcev». Parizh 1928 [Makhnovschina and its yesterday's allies – Bolsheviks (Reply to M. Kubanin's book "Makhnovschina") Edition of the "Library of the Makhnovists". Paris 1928] *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. Skirda A. (Ed.), (pp. 159-206). Paris : Gromada [in Russian].
8. Dubrovsky, V. (1945) Batko Makhno: ukrainskyi natsionalnyi heroï. [Father Makhno is a Ukrainian national hero]. Hersfeld. [in Ukrainian].
9. Vinar, L. (1953). Zv'язky N. Makhna z armiieiu UNR (1918-1920) [N. Makhno's Relations with the UPR Army (1918-1920)] *Rozbudova derzhavy – State building*, 3, 15-18. in Ukrainian].
10. Paliy Michael. (1976) The anarchism of Nestor Makhno: An aspect of Ukraine revolution. London; New-York. [in English].
11. Sysyn Frank. (1977) Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. (p. 271-304). Cambridge-Massachusetts [in English].
12. Skirda, A. (2001) Nestor Mahno kazak svobody (1888-1934). *Grazhdanskaya voyna i bor'ba za vol'nye sovety v Ukraine 1917-1921 [Nestor Makhno Cossack of Liberty (1888-1934). Civil war and the struggle for free councils in Ukraine 1917-1921]*. Paris. [in Russian].
13. Tymoshchuk, O. (1999). Chy varto Nestora Makhna vvazhaty natsionalnym heroïem Ukrainy? [Should Nestor Makhno be considered a national hero of Ukraine?]. *Kurier Kryvbasu – Courier of Kryvbas*, 110, 148–160 [in Ukrainian].
14. Chop, V.M. (1998) Ukrainske pytannia v istorii makhnovskoho rukhu [The Ukrainian Question in the History of the Makhno Movement]. *Istorychnyi fenomen Huliaipolia. Politychna i viiskova diialnist Nestora Makhna. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii (Zaporizhzhia – Huliaipole, 12-13 lystopada 1998 r.) – The Historical Phenomenon of Gulyaypol. Nestor Mahno's Political and Military Activities. Proceedings of the Scientific-Theoretical Conference (Zaporozhye - Hulyaypole, November 12-13, 1998)*. (pp. 83-99). Zaporizhzhia: Prosvita [in Ukrainian].
15. Chop, V.M. (2004) «Shliakh do voli» (Katerynoslav) – persha ukrainomovna hazeta makhnovskoho rukhu [«The Road to Freedom» (Ekaterinoslav) is the first Ukrainian-language newspaper of the Makhno movement]. *Humanitarnyi zhurnal – Humanitarian magazine*, 1-2, 188-192. [in Ukrainian].
16. Chop, V.M. (2005) Soiuz i zmova : obstavyny pidpysannia i rozryvu viiskovo-politychnoi uhody RPAU (makhnovtsiv) ta UNR (veresen 1919r.) [Union and Conspiracy: Circumstances of Signing and Breaking the Military-Political Agreement of the RPAU (Makhno) and the UNR (September 1919)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the History Department of Zaporizhzhya National University*, XIX, 206-221. [in Ukrainian].
17. Shanin, T., Kondrashin, V., Tarhova, N. (2006) Vvedenie [Introduction]. *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly – Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials*. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 5-34). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
18. Zakharov, V.N. (Eds.). (2017) *Istoriya Novorossii [History of New Russia]*. Moscow: Center for Humanitarian Initiatives [in Russian]
19. Belash, A.V., Belash, V.F. (1993). *Dorogi Nestora Mahno (Istoricheskoe povestvovanie)*. [Roads of Nestor Makhno (Historical Narrative)]. Kyiv: RVC «Proza». [in Russian].
20. Verstyuk, V. (1991) Makhnovshchyna: Selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921) [Makhnovshchyna: Peasant Rebellion Movement in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].
21. Arshinov, P. (1995) *Istoriya makhnovskogo dvizheniya. [History of the Makhnovist movement]*. Zaporozh'e: Dikoe pole [in Russian].
22. Danilov, V. & Shanin, T. (Eds.) (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian]
23. Antonov-Ovseenko, V.A. (1933) *Zapiski o grazhdanskoy vojne [Civil War Notes (Vols. 1-4)] (Vol. 4)*. Moscow; Leningrad: Gosvoenizdat [in Russian].
24. Mazepa, I. (2003) *Ukraina v ohni y buri revoliutsii [Ukraine in the fire and storm of revolutions]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
25. Mahno, N. I. (2004) *Zapiski Nestora Mahno [Notes by Nestor Makhno]. Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. A. Skirda (Ed.), (pp. 19-53). Paris : Gromada [in Russian]
26. Mahno, N. I. (2006) *Myatezhnaya yunost (1888-1917). Prilozhenie: Gruppa «Delo truda» Bolshevistskaya diktatura v svete anarhizma. 1928 [Rebellious youth (1888-1917). Addendum: The Work of Labor Group. Bolshevik dictatorship in the light of anarchism. 1928]*. Skirda, A. (Ed.), Paris: Gromada [in Russian].
27. Mahno, N. I. (1936) *Pod udarami kontr-revolyuicii (aprel-iyun 1918 g.)*. Kn. II [Under the blows of the counter-revolution (April-June 1918)]. Vol. II] Wolin V. (Ed.), Paris: Ed. Committee N. Makhno [in Russian].
28. Mahno, N. I. (1937) *Ukrainskaya revolyuciya (iyul-dekabr 1918 g.)*. Kn. III [Ukrainian revolution (July-December 1918)]. Vol. III] Wolin V. (Ed.), Paris: Ed. Committee N. Makhno, [in Russian].
29. Mahno, N. I. (2004) *Velikiy Oktyabr' na Ukraine [Great October in Ukraine] Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat'i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. A. Skirda (Ed.), (pp. 83-86). Paris : Gromada [in Russian]
30. Pryimak, O. M. (2012) *Sotsialnyi obraz selianstva Pivdennoi Ukrainy kintsia XIX - pochatku XX stolit' [Social image of the peasantry of Southern Ukraine at the end of XIX - beginning of XX centuries] Ukrainskyi selianyn. – Ukrainian peasant*. 13, 122-124. [in Ukrainian].
31. Mett Ida. *Vospominaniia o Nestore Makhno [Memories of Nestor Makhno]* Retrieved from: <http://www.makhno.ru/st/43.php> [in Russian].
32. Chop, V.M. (2008) *Rannia biohrafii Nestora Makhna: dzherela ta istoriografii [Nestor Mahn's Early Biography: Sources and Historiography] Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia. – Notes of the History Research Laboratory of Southern Ukraine of Zaporizhzhya State University: Southern Ukraine of the 18th-19th Centuries*. 9, 162-180. [in Ukrainian].
33. Bashicato. (1997) *Mahno govorel na yambolski dialekt [Makhno spoke in a Yambol dialect] Roden kraj – Homeland*, 13 September (№ 36). [in Bulgarian].
34. V plenu u batki Mahno (vospominaniya A.V. Bineckogo) [In captivity at Batki Makhno (memoirs of A.V. Binetskiy)] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]*. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 800-822). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
35. «Borba s Mahno v rajone Aleksandrovskaya» (iz

vospominanij belogvardejskogo oficera A.V. Bineckogo) [“The fight against Makhno in the Aleksandrovsk region” (from the memoirs of the White Guard officer A.V. Binetskiy)] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 772-800). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

36. Irchan, M. (1919) Makhno ta makhnivtsi. Vrazhennia ochevydtsia [Makhno and the Makhnovists. Eyewitness Impressions]. Kamyanyets: USS Edition. [in Ukrainian].

37. Dnevnik zheny N.I. Mahno Galiny Kuzmenko, zahvachennyj v boyu 29 marta 1920 g. [Diary of the wife of N.I. Makhno, Halina Kuzmenko, captured in battle on March 29, 1920] (2006). *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 828-838). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

38. Chop V.M., Lyman I.I. (2007) «Volnyi Berdyansk»: misto v period anarkhistskoho sotsialnoho eksperymentu (1918 – 1921 roky). [«Free Berdyansk»: a city during the anarchist social experiment (1918 - 1921)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem –U». [in Ukrainian].

39. Patterson, S. D. (2018) Makhnovskiy eksperyment: anarkhistskiy proekt v umovakh khaosu [Makhnovsky experiment: an anarchist project in chaos]. *Spilne – Common*. Retrieved from: <https://commons.com.ua/ru/mahnovskij-eksperyment/> [in Ukrainian].

40. Wenger, N. (2011) «Malorusskij bunt» Nestora Mahno i «nemeckij vopros» v Rossii: socialno-psihologicheskij analiz eskalacii konflikta [The «Little Russian Riot» by Nestor Makhno and the German Question in Russia: A Socio-Psychological Analysis of the Escalation of Conflict] *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho: Zbirnyk naukovykh prats. – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University Sukhomlynsky: Collection of scientific works.* 3.30, 199-218. [in Russian].

41. Patterson, S. D. (2013) The Makhnos of Memory: Mennonite and Makhnovist Narratives of the Civil War in Ukraine, 1917-1921. Winnipeg: University of Manitoba. [in English].

42. Portnov, A. (2017). Revoliutsia na periferii [Revolution on the periphery]. *Uroki istorii – History Lessons*. Retrieved from: <http://urokiistorii.ru/article/53713> [in Russian].

43. Semanov, S.H. (1993) Pod chernym znamenem. Zhizn i smert Nestora Mahno [Under the black banner. Life and death of Nestor Makhno] *Roman-gazeta – Novel newspaper*, 4, 1–37 [in Russian].

44. Sergeev, A. (2006). «Mahno» statya iz gazety «Izvestiya» – organa VCIK RSFSR. 6 aprelya 1919 g. [“Makhno” article from the newspaper “Izvestia” – a press organ of the All-Russian Central Executive Committee of the RSFSR. April 6, 1919] *Nestor Makhno. Krestianskoe dvizhenie na Ukraine. 1918-1921: Dokumenty i materyaly* [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materials. Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials]. Danilov V. & Shanin T. (Eds.), (pp. 101-104). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

45. Herasimenko, NV (1928). Batko Makhno. Memuary belohvardeitsa [Batko Makhno. Memoirs of the White Guard (Ed. P.E. Schegolev)]. Moscow; Leningrad: State Publishing House [in Russian].

46. Ravich-Cherkassky, M. (1920) Mahno i mahnovschina. [Makhno and Makhnovschina] Ekaterinoslav : Vseukrainskoe izd-vo. Ekaterinoslavskoe otd. [in Russian].

47. Mahno, N. I. (1929) Russkaya revolyuciya na Ukraine (ot marta 1917 g. Po aprel 1919 god). Kn. I. [The Russian revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1919). Vol. I.] Paris [in Russian]

48. Mahno, N. I. (2004) Neskol’ko slov o nacional’nom voprose na Ukraine [A few words about the national question in Ukraine] *Na chuzhbine 1923-1934 gg. Zapiski i stat’i – In a foreign land 1923-1934. Notes and Articles*. A. Skirda (Ed.), (pp. 70-72). Paris : Gromada [in Russian]

V. Masnenko

NESTOR MAKHNO AND UKRAINE: TO THE PROBLEM OF SELF-IDENTIFICATION OF THE “PEASANT FATHER”

Introduction. The relevance of the study of Nestor Makhno’s figure, in particular his identity, is driven not only by scientific interest, but also by the need to deconstruct an ideological myths, which are based on deliberate manipulation of historical facts.

Purpose. It is suggested, based on an interdisciplinary approach, to consider the self-identification of Nestor Makhno (Mikhnenko) and Ukraine’s place in its as a certain reality or imaginary intellectual construction.

Results. Author found out that Makhno considered the historical memory to be the dominant factor in the formation of his own patriotism. The analysis of the process of self-determination takes into account ethnic and social origin. The key markers of identity are considered: linguistic characteristics, attitude to the image and creativity of T. Shevchenko, ethnic tolerance, political credo, attitude to Ukrainian state entities, evaluations of the revolutionary process. The evolution of Makhno’s self-identification towards the strengthening of the national component is revealed.

Conclusions. Nestor Makhno’s self-awareness can serve as an example of one type of national identification of Ukrainian peasants in the first third of the twentieth century. Peasant origin was decisive in shaping his basic ideological values, namely the respectful attitude to the labor peasant, and an extremely keen sense of social oppression. At the same time, the peasant mentality embraced the ideas of national self-determination and national statehood very slowly. Still Ukraine was native land for Nestor Makhno, to which he treated with great sympathy. Apparently, the starting point in forming this feeling was attachment to a small homeland – the Steppe Left Bank, the terrain of the former Zaporizhzhya liberties. The main obstacles to Makhno’s national consciousness were his devotion to anarchist ideology and atheist worldview. Belonging to the all-Russian revolutionary movement promoted not only linguistic Russification, but also formed in the mind of a rather rigid imperative of a “common revolutionary front”. However, the bloody struggle of 1917-1921 and the national post-revolutionary revival strengthened the national components of N. Makhno’s self-identification. His patriotism was more territorial than ethno cultural. The purpose of his struggle was an independent Ukraine with a specific stateless system – a Federation of self-governing labor communities.

Key words: Nestor Makhno, Ukraine, identification, markers of identity, “Peasant Father”, Ukrainian revolution, Ukrainian peasantry.